

Розвиток творчої індивідуальності майбутніх викладачів музичного мистецтва в процесі проєктної діяльності

Горожанкіна Оксана Юріївна¹

Опубліковано	Секція	УДК
12.09.2024	Освіта/Педагогіка	37.012:78.07:37.091.3:37.037

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13753166>

Анотація. У статті проведено аналіз професійних компетентностей майбутніх викладачів музичного мистецтва, визначено шляхи розвитку творчої індивідуальності через проєктне навчання. Встановлено, що проблеми підготовки майбутнього викладача музичного мистецтва у системі вищої освіти відбивають постійну трансформацію соціуму, що визначає освітню політику. Педагогічні університети сьогодні ведуть перманентний пошук ефективних напрямів оновлення й інтенсифікації освіти.

Здійснений моніторинг ситуації з музичною освітою, його реального стану та перспектив розвитку показав, що професія педагога-музиканта є і буде все більш затребуваною, але за умови наповнення її новим актуальним професійним змістом. Цей зміст може бути пов'язаний з розширенням сфери діяльності вчителя музичного мистецтва в умовах закладів освіти різних рівнів, включаючи проєктування та реалізації програм музично-творчого розвитку.

Ключові слова: професійна компетентність, креативність, проєктне навчання, проєктна діяльність, інтеграція, музична освіта, музична культура, майбутні викладачі музичного мистецтва, програми музично-творчого розвитку.

Development of creative personality of future music teachers in the process of project activity

Annotation. The article analyzes the professional competencies of future teachers of music art, focuses on ways to develop creative individuality, in particular through project-based learning. The problems of music teacher training in higher education reflect the constant transformation of society, which determines educational policy. Pedagogical universities today are constantly searching for ways to update education and new pedagogical technologies. The article analyzes the experience, problems, and directions of work in training music teachers and developing their creative personality through project activities as an educational strategy.

The purpose of this article is to study the peculiarities of forming the creative personality of future music teachers through project activities. The article develops an integrative approach to researching the problem of training future music teachers; defines the psychological and professional competencies of a future music teacher; describes the role of project activities in the formation of specialists of this profile.

¹ кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри музично-інструментальної підготовки, ДЗ «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1777-2173>

The conducted monitoring of the situation with music education, its real state and prospects for development has shown that the profession of music teacher is and will be increasingly in demand, but only if it is filled with new relevant professional content. This content may be associated with the expansion of the scope of the music teacher's activities in educational institutions of different levels, including the design and implementation of programs of musical and creative development.

It has been established that the development of creative projects in the humanities in a modern university contributes to the effective training of future music teachers in the field of research, music-critical, cultural and creative activities, determining the choice of the most effective forms and technologies used in the implementation of project tasks and programs. They contribute to the improvement of interpersonal skills, increase the level of intellectual activity of students, and form a qualitative attitude to the implementation of creative activities to form critical thinking of future specialists in this field.

Keywords: professional competence, creativity, project-based learning, project activities, integration, music education, music culture, future music teachers, music creative development programs

Вступ

В нинішньому періоді розвитку суспільства проблема виховання та розвитку музичної культури суспільства загалом та індивідуума як одного із засобів розв'язання завдань естетичного виховання надзвичайно загострилася через технократизм, різко знизивши можливості гуманістичного й інтелектуально-естетичного становлення особистості. Музика як мистецтво, що відбиває духовні пошуки людиною свого місця у світі, допомагає їй в сучасному складному світі в пошуках сенсу життя та сприяє його особистісній самоактуалізації. У процесі гуманітарної освіти відбувається одвічний діалог між індивідуальною культурою особистості, що розвивається, і світовою духовною культурою в процесі культуротворчої діяльності, зокрема музичної. Саме творча індивідуальність майбутнього викладача музичного мистецтва, що формується, повинна стати тим орієнтиром, який визначає процеси освіти, сприйняття в цілому, а також є багатопланового процесу становлення та розвитку музичної культури підростаючого покоління.

У контексті гуманітарної стратегії, метою музичної освіти є формування індивідуальної музичної культури особистості, що має стати домінантою професійної підготовки викладача музики. Особливої ролі при цьому набуває викладач музичного мистецтва, до професійно-педагогічної підготовки якого мають висуватись особливі вимоги та, зокрема, до формування його просвітницьких умінь. Сучасна музично-педагогічна наука та освітня практика значну увагу приділяють питанням формування різнобічних професійних якостей майбутнього викладача музичного мистецтва. Така підготовка можлива лише через міждисциплінарний підхід до освітніх програм, а також через розробку інноваційних методів підготовки фахівців, готових до безперервного творчого зростання, здатних до виконання не тільки традиційних, вузькоспеціальних обов'язків, але і до ведення широкої, багатопрофільної професійної діяльності, що естетично розвивають комунікативні засоби музичного мистецтва. Однією із таких видів діяльності є проєктна діяльність майбутнього викладача музичного мистецтва, дослідження якої сприяє розвитку творчої особистості та є актуальною проблемою сучасної дидактики.

Зазначена проблема уже ставала предметом сучасних дидактичних і педагогічних студій, які зокрема стосуються музичної освіти. Фахова підготовка викладача музичного мистецтва аналізується в працях у працях А. Козир, О. Михайліченка, О. Олексюк, Г. Падалки, О. Ребрової та інших; проблему проєктної діяльності, її організації,

проведення і звітності розглянуто в працях К. Завалко, М. Білецької, О. Горбенко, Т. Підварко, Л. Хоружа, С. Ящук та інших.

Дослідниця Л. Хоружа розглядає проєктну діяльність як «спосіб розвитку творчості, самостійності, прагнення до ідеально-перспективного перетворення світу за допомогою креативних дій та операцій у процесі створення конкретного продукту – проєкту ідеального та реального» [1, 11], розглядаючи це поняття доволі широко як когнітивний процес. Ближче до педагогічного напрямку бачить проєктну діяльність дослідниця С. Ящук як «цілеспрямовану, самостійну, соціально, особистісно та практико-орієнтовану діяльність суб'єктів навчального процесу, спрямовану на вмотивоване досягнення свідомо поставленої мети щодо створення навчального проєкту та перспективи його практичного застосування» [2, 67]. Учені М. Білецька та Т. Підварко у своїх статтях розглядають поняття мережевого проєкту, під яким розуміють «спільну діяльність партнерів, організовану на основі комп'ютерної телекомунікації, що має загальну проблему, спрямовану на спільне досягнення результату» [3, 20]. Погоджуємось з О. Горбенко, що «основною ознакою інтегрованого методу проєктів є спільна діяльність як інтерактивність, результатом якої є матеріальний продукт цієї діяльності» [4, 90]. На думку цієї дослідниці, кінцевим підсумком здійснення проєктної діяльності повинна стати «значна динаміка сформованості ключових (метапредметних) компетентностей, зокрема рефлексивнооцінювальних, пошуково-дослідних, презентаційних, комунікативних» [4, 91].

Мета статті – дослідити особливості формування творчої індивідуальності майбутніх викладачів музичного мистецтва через здійснення проєктної діяльності.

Виходячи з аналізу поставленої проблеми, доцільно поставити перед собою такі завдання, що потребують як теоретичного, так і практичного розгляду:

- розробити інтегративний підхід до досліджень проблеми підготовки майбутніх викладачів музичного мистецтва;
- визначити психологічні та професійні компетентності майбутнього викладача музичного мистецтва;
- описати роль проєктної діяльності у формуванні фахівців такого профілю.
- У ході дослідження заявленої проблеми використовувались такі методи:
- описовий метод, методи синтезу й аналізу - при здійсненні критичного огляду наукової літератури;
- дидактичний та метод педагогічного спостереження – для окреслення напрямів здійснення проєктної роботи;
- метод моделювання – для формування моделі компетентнісних характеристик майбутнього викладача музичного мистецтва;
- метод узагальнення – для формування науково-теоретичних висновків дослідження.

Результати

У сучасній дидактиці, з одного боку, превалює предметне викладання, диференціація знань, «розділовий підхід». Прихильники такої «профілізації» бачать шлях до самовдосконалення особистості через більш поглиблене вивчення окремих предметів, що нерідко завдає шкоди освоєнню базових знань, умінь і навичок. У цьому підході втрачається початкова найважливіша властивість усіх наук та мистецтв - їх спільність, єдність, синкретичність походження. З іншого боку, існує інтегративний підхід, який вбирає такі елементи класичної дидактики, як розвиток індивідуального погляду на світ, розвиток у них асоціативного мислення, системність навчання, концепція антропософії. Обидва шляхи мають однакову кінцеву мету - виховання гармонійно розвиненої особистості викладача музичного мистецтва, широко освіченої та ерудованої в галузях музичної культури й дидактики.

У практиці викладання музичного мистецтва склалося також неоднозначне розуміння інтеграції. На жаль, насправді інтеграція найчастіше інтерпретується як щось емпіричне, саме у вигляді міжпредметних зв'язків (що є тільки першим наближенням до істинної інтеграції), чи дуальних лекцій. Набагато рідше інтеграція виступає як самостійна освітня платформа.

На нашу думку, важливим показником ефективності застосування принципу інтеграції у професійній підготовці викладачів музичного мистецтва є розвиток їх музично-естетичної культури, зокрема таких її компонентів, як музично-естетичний смак і кругозір, для формування яких пропонуємо використовувати проєктне навчання, що, по-перше, може бути індивідуалізованим, по-друге, таким, що забезпечує заглиблення студентів в естетичну сутність музичного мистецтва на основі нового рівня мислення та емоційної чуйності, застосування елементів розвивального та проблемно-пошукового навчання; діалоговий рівень викладання; поєднання різних форм та видів творчої активності студентів у творчій взаємодії із викладачами. Таким чином, успішність проєктного навчання потребує якісно нового рівня підготовки і педагогів, і здобувачів музичної освіти.

Проблема підготовки викладача музичного мистецтва в контексті гуманітарної стратегії освіти передбачає, що суспільство, що динамічно розвивається, визначає зміну парадигмальних орієнтирів, зумовлених історико-культурними особливостями кожного з етапів суспільного розвитку. Як стверджують сучасні дидактики, на зміну гуманістичній стратегії приходить гуманітарна стратегія, в центрі якої людина у всій своїй цілісності, у всьому різноманітті його зв'язків та відносин з навколишнім світом. Проєктне навчання покликане поглибити ці зв'язки завдяки таким своїм особливостям, як нелінійний, кризовий характер саморозвитку; сприяння креативному розвитку індивідуума. Виходячи зі сказаного, можемо стверджувати, що перевагою проєктного навчання стане розвиток гуманітарного мислення, що включає асоціативне, метафоричне, алегоричне, образне мислення, що відображається у специфіці описових визначень, що дуже важливо задля розуміння перспектив розвитку музичної освіти.

Художній проєкт ми схильні трактувати як задум, орієнтований на перетворення, що служить оригінальною відповіддю на «соціальне замовлення» сучасного суспільства. Це своєрідний відгук у художньому форматі на соціальне явище. Проєкт спрямований на певну аудиторію та передбачає вивчення її культурних інтересів, вікових, освітніх, професійних, соціальних особливостей. У галузі педагогічного проєктування сучасні вчені виокремлюють феномен синтезованого музично-мистецького проєкту як культурного явища, творчого продукту організаційно-творчої діяльності, зумовленого етичною, агітаційною, комунікативною, естетично-просвітницькою функціями. Ознаками таких проєктів є креативність, інноваційність, цільова спрямованість, скоординованість, адаптивність. У контексті здійснення концертно-виконавської практики виконавчі музичні проєкти можна класифікувати на тематичні, історичні, ювілейні, стилістичні, монографічні.

Конструктивно-проєктувальна діяльність викладача музичного мистецтва - це система складених і вибудуваних у логічну послідовність проєктувальних та конструктивних дій із планування, організації та реалізації навчально-виховного процесу у сфері музичної освіти з переважанням художньої, технологічної, творчої, естетичної складових. Логічно продумана вчителем музики організація конструктивно-проєктувальних дій дозволяє досягати мети та реалізовувати завдання музичної освіти з вищими результатами, відповідаючи вимогам та інтересам усіх учасників навчально-виховного процесу.

Сутність конструктивно-проєктної діяльності викладача музичного мистецтва полягає в реалізації таких проєктних дій, умінь та навичок, до яких належать:

- постановка мети, визначення та вирішення педагогічних завдань;

- моделювання, проектування, конструювання навчально-виховного процесу;
- структурування та композиція навчального матеріалу;
- створення мультимедійних презентацій;
- підбір музичного репертуару для сприйняття та виконання;
- апробація власних методичних ідей, виявлення їх ефективності на практиці.

Ефективність процесу підготовки вчителя музичного мистецтва до проектної діяльності забезпечується створенням наступних педагогічних умов: освоєння здобувачами музичної освіти знань про сутність та структуру проектної діяльності, методи її організації; розвиток мотивації до опанування всіма елементами такого виду діяльності, вибір технологією щодо її реалізації; формування конструктивно-проектних умінь та навичок; рефлексія студентів над своїми проектними діями з метою їх удосконалення. Важливо відзначити освітню, некомерційну основу педагогічних творчих проєктів, спрямованих формування гуманістичної установки в майбутніх фахівців.

Проектна діяльність в музично-педагогічних закладах вищої освіти створює широкі можливості для творчого самопізнання та тестування набутих професійних компетенцій. Участь у проєктах допомагає майбутнім педагогам-музикантам освоїти суспільно затребувані навички просвітницької, музично-аналітичної, музично-критичної діяльності, що є особливо важливим не тільки у контексті професійної самореалізації, але також тісно пов'язано з необхідністю здійснення постійних інформаційних контактів та спільних творчих проєктів із закладами позашкільної освіти, взаємодії з мас-медіа. Однією з ефективних умов розвитку творчої індивідуальності майбутніх викладачів музичного мистецтва в процесі проектної діяльності є здатність здобувачів до аналітичної, музично-критичної діяльності, що передбачає апелювання до широкого спектра різних наукових знань із суміжних галузей – літературознавства, мовознавства, історії мистецтва, мистецтвознавства, культурології, соціології, історії, філософії. З огляду на це, вважаємо, що впровадження в освітній процес майбутніх учителів музичного мистецтва вибіркової дисципліни «Музична критика» сприятиме розвитку в здобувачів здатності до усвідомлення художньо-естетичної природи музичного мистецтва, здатності до абстрактного мислення, аналізу та синтезу, уміння висловити власну оціночну позицію тощо. Формування авторської позиції в галузі музичної критики є домінантним завданням ключових навчальних дисциплін сучасних мистецьких закладів вищої освіти. Вирішення творчих проектних завдань у рамках музичної критики сприяє розвитку креативності студентів, стимулюючи навички проектної роботи.

Розглянемо детальніше змістову модель проектної роботи в музичному педагогічному закладі. Змістова модель формування професійної готовності студента до конструктивно-проектної діяльності базується на кількох підходах: діяльнісному, особистісно-орієнтованому та компетентнісному підходах. Важливо, щоб проектна діяльність складалася із трьох взаємообумовлених компонентів:

- мотиваційно-особистісного,
- логіко-змістовного,
- художньо-оціночного.

Реалізація цієї моделі в освітньому середовищі закладу вищої освіти забезпечує актуалізацію потреби майбутніх викладачів музичного мистецтва в освоєнні та подальшому вдосконаленні професійної конструктивно-проектувальної діяльності і в рамках музично-педагогічної практики.

В основі успішної реалізації студентами будь-якого виду проектної діяльності лежить освоєння цілей кожного окремого проєкту. Так, необхідно ознайомити здобувачів освіти з основними питаннями теорії та історії музичної критики; сформувати навички слухового аналізу музичних явищ та його оцінки, і навіть

можливості письмового відображення власної інтерпретації аналізованого матеріалу у проєктній роботі. Слід підготувати студентів до компетентного вирішення актуальних питань та завдань музичної критики, навчити вільно користуватися методикою критичного аналізу та провідними жанрами критичної літератури; збагатити їхні думки про музично-критичну спадщину минулого.

Залучення до проєктної діяльності разом із власне вивченням музичної критики сприяє формуванню у студентів низки професійних компетенцій, розвитку системного, критичного, музично-аналітичного мислення, володінню навичками проєктування просвітницької та педагогічної роботи. Створення креативних проєктів у процесі професійної підготовки сприятиме формуванню просвітницького потенціалу особистості майбутнього педагога-музиканта. Подолання труднощів у реалізації проєктів загалом залежить від здатності систематизувати і узагальнювати результати наукових досліджень про освітню сферу у вигляді використання комплексу дослідницьких методів. Приватний прояв подібного підходу передбачає здатність здобувачів мистецької освіти аналізувати музичні твори з позиції проблематики сучасної теорії музичного змісту, осмислювати різні явища музичного мистецтва та процеси, що відбуваються у сучасній світовій мистецькій культурі. З огляду на це вважаємо доцільним і педагогічно обґрунтованим ввести в освітню програму *спекурс «Проєктування в галузі сучасної музичної освіти»*.

Проєктна діяльність особливо перспективна при вивченні музичної критики, адже не тільки формує критичне мислення майбутнього викладача музичного мистецтва, а й розвиває творчий потенціал і формує естетичний смак. Метою підвищення рівня сформованості умінь аналізувати музичні явища учасники проєкту мають вивчати питання розвитку музичної критики; освоювати спеціальні навички обробки та оцінювання даних, що вивчаються. Усе це сприяє виявленню авторської позиції, формуванню авторської оцінки. Окрім цього, залучення студентів до проєктної діяльності розкриває здатність створення власних музично-критичних робіт на актуальні теми сучасного музичного життя; розвиває навички адаптації у невеликих музично-критичних жанрах (хроніка, рецензія, інтерв'ю тощо), у тому числі сприяє опануванню цілісним художнім та стильовим аналізом музичних творів та форм виконавства. У такий спосіб забезпечується теоретична науково-методична база навичок та умінь майбутніх фахівців, необхідних при розробці та реалізації мистецьких художньо-творчих, освітніх, концертно-виконавських проєктів.

Наступною ефективною умовою розвитку творчої індивідуальності майбутніх викладачів музичного мистецтва вважаємо введення в освітній процес здобувачів освіти вибіркової дисципліни «Основи музичної журналістики». Галузь музичної журналістики сприймається сучасними дослідниками як специфічна частина музичної критики. Види проєктних робіт можуть виявлятися у різноманітних форматах журналістики, які мають власну специфіку. Це, по-перше, звичний вигляд письмових публікацій – така періодика, як журнали, чи варіант листівки. По-друге, це журналістика усна, що виявляється в основному в мас-медіа та засобах масових комунікацій (телебачення та радіо). Нарешті, по-третє, наймасовіший, найпоширеніший і надзвичайно популярний електронний формат сучасної музичної журналістики – Інтернет-простір.

Організація проєктної діяльності шляхом вирішення практичних творчих завдань, відповідно до вимог робочих програм з дисциплін «Музична критика», «Основи музичної журналістики» передбачає виконання студентами таких робіт: теоретичне освоєння та написання власних матеріалів в галузі музичної критики та музичної журналістики (письмової та усної) у певних жанрах змістовного та формального параметрів (до них відносяться: анонс, анотація, хроніка, репортаж, рецензія, огляд, нарис, стаття, фейлетон, інтерв'ю, бесіда, вступне слово, участь у дискусії, диспуті тощо), а також написання власних наукових досліджень на задані теми.

Реалізація творчих проєктів сприяє становленню компетентного спеціаліста сучасної музичної діяльності. Варто зазначити, що зміст проєктної діяльності у галузі музичної критики визначається тематикою самостійної та практичної роботи студентів. Пропонуючи теми проєктів, викладач повинен поставити перед здобувачами освіти такі первинні завдання:

- сформулювати власну думку та авторську позицію щодо музично-культурних явищ у сучасному соціумі;
- синтезувати цінний досвід вже наявних проєктів радіо- та тележурналістики в галузі музичного мистецтва;
- розробити власний проєкт просвітницької спрямованості з метою пропаганди класичної музики, трансляції цінностей та смислів музичної культури.

Проєктна діяльність у сфері музичного мистецтва передбачає як індивідуальні проєкти, так і групові. При групових проєктах важливо вміти розподілити ролі, наприклад, ведуча, автори сценарію, музичний редактор, оператор, монтажер, редактор, що випускає.

Виконання представлених творчих проєктних завдань сприяє формуванню в майбутніх викладачів музичного мистецтва навичок проєктної роботи, акумулювання інтелектуального потенціалу, розвитку креативного мислення, застосування інноваційних підходів у сфері музично-журналістського проєктування, професійної музичної освіти. На думку автора статті, компетентне вирішення проєктних завдань сприяє освоєнню професійних компетенцій (ПК) майбутнього фахівця у галузі музично-педагогічної діяльності, серед яких слід зазначити такі:

- готовність до організації культурно-просвітницьких центрів та реалізації творчих проєктів гуманістичного спрямування;
- готовність до реалізації проєктної діяльності на високому мистецькому рівні перед різномірневою аудиторією;
- здатність до широкого залучення медіасередовища, інформаційного простору університету з метою трансляції та пропагування музичного мистецтва за допомогою музично-критичної діяльності;
- володіння навичками проєктної роботи, технологіями та інноваціями з метою здійснення музично-просвітницької місії;
- готовність до активізації, оптимізації проєктної діяльності із залученням традиційних форм та інноваційних технологій.

Узагальнюючи позиції різних дослідників, пропонуємо узагальнити характерні риси проєкту стосовно його використання в освітньому процесі:

- проєкт обов'язково повинен мати чітку, реально досяжну мету, сформульовану на основі з'ясування вихідної проблеми, а також змодельований образ підсумкового продукту;
- необхідне попереднє планування роботи, розбивши весь шлях на окремі етапи з проміжними завданнями для кожного з них, визначенням способів вирішення завдань та необхідних для цього ресурсів, розробкою графіка роботи із вказівкою на терміни реалізації кожного етапу;
- реалізація плану пов'язана з вивченням літератури, відбором інформації, досліджень, спостережень, опитувань; аналізом та узагальненням отриманих даних; формулюванням висновків та формуванням власної точки зору;
- проєкт обов'язково повинен мати опис усіх етапів роботи, обґрунтуванням рішень, аналізом одержаної інформації, висновками, визначенням перспектив);
- обов'язковою умовою проєктної діяльності є публічна презентація результату.

Висновки

Таким чином, академічна підготовка майбутнього викладача музичного мистецтва повинна опиратися на ключові позиції гуманізації освіти як однієї із ключових стратегій сучасної освіти, а також індивідуалізації музичної освіти через диференціацію студентів з неоднорідною довузівською підготовкою, збереження безперервності професійної освіти. Здійснення проєктної діяльності сприяє розвитку способів сприйняття, осмислення та суб'єктивного трактування музичних явищ, що передбачає підготовку викладача музичного мистецтва як фахівця із широким кругозором, здатного задовольняти освітні запити суспільства. Розробка творчих проєктів гуманістичної спрямованості в умовах сучасного університету сприяє готовності майбутніх викладачів до здійснення науково-дослідної, музично-критичної, культурно-творчої діяльності, визначаючи вибір найбільш ефективних форм та технологій, що застосовуються в ході реалізації проєктних завдань та програм. Проєктна діяльність сприяє вдосконаленню навичок міжособистісної взаємодії, підвищує рівень інтелектуальної активності, формує якісну установку здійснення індивідуальної творчої діяльності з формування критичного мислення майбутніх фахівців у цій сфері музичного мистецтва, зрештою, музичної культури в цілому. Всі вищевикладені підходи до здійснення проєктної діяльності на музично-педагогічних спеціальностях сприяють формуванню та становленню гуманізованої, морально орієнтованої особистості, нарешті, активної соціалізації педагога-музиканта з критичним мисленням у професійній сфері.

Перспективами подальших досліджень є розробка змісту і структури інтердисциплінарних студій для майбутніх викладачів музичного мистецтва.

Список використаних джерел

1. Хоружа Л. Проєктна культура вчителя: етичний компонент. *Шлях освіти*. 2006. №4. С. 11-17.
2. Ящук С.М. Проєктна діяльність та її місце у професійній підготовці магістрів технологічної освіти. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*. Сер.: Педагогічні науки. 2012. Вип. 21. С. 67–72.
3. Білецька М., Підварко Т. Проєктна діяльність майбутнього вчителя музичного мистецтва. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*. 2020. С. 18-21. DOI <https://doi.org/10.32840/1992-5786.2020.72-2.3>.
4. Горбенко О. Метод проєктів у процесі музично-виконавської підготовки майбутнього вчителя музики. *Наукові записки. Випуск 97. Серія: Педагогічні науки*. Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2011. С. 89–93. URL: <https://core.ac.uk/download/53036427.pdf>.